

NAZWY MIEJSCOWE JAKO ARTEFAKTY INSTYTUCJI PRAWNO-SPOŁECZNYCH MONARCHII WCZESNOPIASTOWSKIEJ

Słowa tematyczne: nazwy miejscowe, monarchia wczesnopiastowska, prawo książęce, instytucje prawno-społeczne, motywacja

1. WSTĘP

Przedmiotem artykułu są nazwy miejscowe będące artefaktami wybranych instytucji prawno-społecznych monarchii piastowskiej. Należą one do wczesnej warstwy nazewniczej, która była przedmiotem dociekań historyków od XIX wieku. Interesujące nas toponimy odegrały istotną rolę w badaniach nad organizacją państwa piastowskiego¹. Nazwy własne posiadają określony status lingwistyczny i historyczny. W naukach historycznych posiadają rangę faktów historycznych (Topolski, 2009). Jako specyficzne znaki językowe odsyłają do konkretnych desygnatów — jednostkowych obiektów materialnych. W opisywanych toponimach zostały utrwalone instytucje związane z organizacją społeczną i prawem książęcym. Termin ten w naukach historycznych pojawił się dopiero w połowie XX wieku i odnosił się do szerokich uprawnień monarchii patrymonialnej, obejmujących takie obszary, jak władza sądownicza, administracyjna i gospodarka — powinności, pobieranie danin, świadczenie usług i korzystanie z regaliów (Modzelewski, 1987, s. 10–11). Został zapożyczony z trzynastowiecznych dokumentów, które potwierdzały rozkład i erozję tej instytucji. Prawo książęce stanowiło najważniejszy element ustrojowy monarchii wczesnopiastowskiej. Wszystkie założenia odnoszące się do jego istotnych elementów i sposobu funkcjonowania oparto na wnioskowaniu retrogresywnym i przyjęto pragmatycznie ze względu na małą liczbę zachowanych źródeł z wcześniejszego okresu. Informacje na temat danin i usług zostały pozyskane głównie z przywilejów

¹ Więcej na ten temat zob. Wójcik (2013, s. 11–13).

immunitetowych. Na podstawie trzynastowiecznych źródeł odtworzono strukturę sądowo-administracyjną i organizację sąsiedzką ludności, która korzeniami sięgała bez wątpienia okresu plemiennego (Modzelewski, 1987, s. 14). Kwestią sporną pozostaje czas wykształcenia się uprawnień prawa książęcego. Część historyków wskazuje na same początki powstania monarchii (Modzelewski, 1987; 2000), inni datują ten proces na połowę XII wieku (Gawlas, 1996).

Trzeba podkreślić, że występowanie we wszystkich księstwach dzielnicowych identycznego zrębu instytucji prawno-społecznych przemawia za uznaniem prawa książęcego za spuściznę ustrojową monarchii pierwszych Piastów.

W toponimii polskiej odnajdujemy liczne poświadczenia i odwołania do nazw instytucji związanych z tym prawem. Wśród nich najliczniejszą grupę stanowią toponimy służebne związane z organizacją gospodarczą. Są one motywowane antroponimami zbiorowymi — nazwami służebników (Wójcik, 2013, s. 43–47). W przypadku tych osad mówi się o specyficznej sytuacji „gospodarczo-osadniczego uniformizmu” (Modzelewski, 2000, s. 9), która doprowadziła do wykształcenia się określonego typu nazw. Osobną grupę tworzą toponimy utrwalające nazwy różnych kategorii wolnych chłopów. W monarchii piastowskiej przysługiwały im tzw. prawa grupowe. Wyznacznikiem przynależności do uprzywilejowanych grup było wyróżnienie i zdefiniowanie kategorialne przez nazwę. I tak w toponimii polskiej mamy potwierdzone następujące nazwy pozostające w związku z tą instytucją: *Łazęki* (: łązący), *Rataje*, na Śląsku — *Oracze*, *Stróże* i *Dziedzice* (Modzelewski, 1987, s. 103). Toponimy tego typu funkcjonowały w sytuacji dualizmu nazewniczego — desygnowały wyodrębnione w prawie książęcym grupy chłopskie (podstawowy desygnat) i osady przez nie zamieszkiwane. Proces toponimizacji tych antroponimów był czasowo skorelowany z erozją instytucji prawa książęcego. Moment utraty praw grupowych znosił potrzebę desygnowania gromad ludzkich. Onim na stałe związał się z jednym desygnatem — osadą. Czynniki pozajęzykowe wpłynęły na ostateczny kształt nazw. W klasyfikacjach onomastycznych wymienione toponimy są zaliczane do subkategorii nazw służebnych i zawodowych motywowanych antroponimami zbiorowymi.

Drugą i mniej liczną grupę tworzą nazwy miejscowe, które bezpośrednio były motywowane nazwami prawno-społecznych instytucji państwa pierwszych Piastów. Część z nich została odziedziczona po ustroju plemiennym i zaadaptowana na potrzeby monarchii patrymonialnej. W nazwach miejscowych Polski zostały przede wszystkim utrwalone określenia archaicznych powinności, które później zostały zastąpione daninami o takiej samej nazwie. Praktycznie nie ma w toponimach poświadczeń nazw powszechnych piastowskich danin, takich jak *powołowe*, *poradlnie*, *podymne*, *podworowe*, *narzaz* i *stan* (Modzelewski, 1987, s. 66). W całym kraju pobierano te daniny w rozmaitych produktach (miód, zwierzęta, owies). Nazwy miejscowe utworzone od takich apelatywów mają charakter

wieloznaczny i trudno wskazać jedną czytelną motywację. W artykule w porządku chronologicznym przybliżyłam wybrane instytucje monarchii wczesnopiastowskiej, które zostały spetyfikowane w średniowiecznych onimach.

2. OPOLE

Podstawową jednostkę organizacyjną społeczności plemiennej stanowiło *opole*. Był to związek sąsiedzki, którego instytucja utrzymała się również w Polsce piastowskiej. W dokumentach historycznych na jej określenie pojawia się łaciński termin *vicinia*. „Słownik staropolski” definiuje *opole* jako ‘jednostkę organizacji terytorialnej ludności chłopskiej, pewne ciężary publiczne i odpowiedzialność karną ponoszoną solidarnie przez tę ludność’ (Sstp V 604). Jak podają mediewiści, w Małopolsce i na Śląsku używano również obocznej nazwy *o(b)sada* (Modzelewski, 1987, s. 32–34). Leksem *opole* kontynuuje psł. **o(b)pol'e*, a to pochodzi od wyrażenia *o(b) + pol'e*, w którym **pol'e* oznaczało m.in. ‘otwartą przestrzeń, równinę’ SEBOR 459, zapewne wśród lasów. Pojęcie to podkreślało terytorialny charakter związku, w przeciwieństwie do nazwy **o(b)sada*, w której eksponowano wspólnotowość związku ludzi osadzonych na pewnym obszarze². W średniowiecznych dokumentach związki opolne były określane najczęściej terminem łacińskim *vicinia*; kiedy odwoływano się do terytorium, używano formy *districtus* (Modzelewski, 1987, s. 34). *Opola* identyfikowano w dokumentach poprzez podanie w zapisie nazwy jego czoła (głównej miejscowości), np. *vicinia de Wolborz* (XIII w.). W toponimii polskiej mamy poświadczony nieliczne przypadki nominacji apelatywem *opole*. Zapewne były to główne miejscowości, w których zbierały się rady starszych i były prowadzone sprawy sądowe. Powstałe w wyniku onimizacji propria denotowały i indywidualizowały te jednostkowe byty. Utrwaleniu tych nazw pochodzenia odapelatywnego sprzyjało zapewne odejście od tej formy organizacyjnej państwa piastowskiego pod koniec średniowiecza, kiedy opola zostały włączone do kasztelanii (Modzelewski, 1987, s. 32–33). Zanik desygnatu w warstwie apelatywnej powodował zacieranie semantyki nazwy własnej.

Współcześnie na terenie Polski mamy potwierdzonych sześć miejscowości, których nazwy historycznie były motywowane apelatywem *opole*³: *Opole*, mto wojewódzkie (*Opul* 1203); *Opole*, lub., gm. Podedwórze (*Opole* 1510); *Opole*, łódz., gm. Parzęczew (*Opole* 1396); *Opole* (dziś Stare i Nowe Opole, Opole-Świerczyna), maz., gm. Siedlce (*Opolye* 1475); *Opole*, maz., gm. Radzymin

² O nazwach miejscowych z nagłosowym *o(b)*- pisał P. Swoboda (2011).

³ Wszystkie cytowane zapisy źródłowe pochodzą ze słownika „Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany” (dalej NMPol).

(*Opole* 1827); *Opole* (od XX w. Opole Lubelskie), mto, lub. (de *Opol* 1325–27). W dokumentach historycznych potwierdzona jest jeszcze jedna — współcześnie nieistniejąca miejscowość — *Opole*, leżąca w Wielkopolsce w okolicach Kcyni (*Opole* 1136). Wydaje się, że najstarszą metrykę posiada śląski toponim śląski, to właśnie od niego utworzono nazwę tzw. małego plemienia — *Opolanie*. Została ona po raz pierwszy zapisana w formie *Opolini* w tzw. Geografie Bawarskim około 845 roku. Jest to adaptacja morfologiczna słowiańskiej nazwy na gruncie języka niemieckiego; sufiksem **-janie* został oddany przez łac.-niem. *-ini* (Łuczynski, 2017, s. 85).

3. PRZESIEKA, BRONA, STRÓŻA

W nazewnictwie określającym daniny państwa piastowskiego znajdujemy liczną grupę terminów określających powinności związane z obronnością. Mediewiści wskazują tutaj na trzy podstawowe instytucje: *przesiekę*, *bronę* i *stróżę*, których rodowód sięga struktur plemiennych. Istotną rolę w systemie obronnym poszczególnych plemion odgrywała *przesieka*. Była to bariera zbudowana ze ściętych i poukładanych drzew. Wkoło tworzono obszary, na których obowiązywał zakaz karczunku i nowej kolonizacji. W przesiekach znajdowały się specjalne przejścia — *brony*, które były pilnowane przez stróży (Modzelewski, 1987, s. 39). Utrzymanie przesieki i obowiązek pilnowania bron oraz grodów przy przejściach w czasach plemiennych wykonywali naprzemiennie wszyscy mieszkańcy okolicy. Ta powinność była nazywana *stróżą*. We wczesnym okresie monarchii piastowskiej obowiązkowe posługi zostały zmienione na odpowiednie daniny o takich samych nazwach. Powołano również specjalną kategorię ludności książęcej do obrony bron i grodów, zwaną *stróżami* (Buczek, 1957).

Nazwy wymienionych instytucji są dość dobrze utrwalone w toponimii polskiej. Historycy odnoszą do nich termin „nazwy obronne” (Łowmiański, 1967, s. 98). Materiał toponomastyczny był wykorzystywany m.in. w badaniach organizacji obrony terytorialnej. Na szczególną uwagę zasługują prace Elżbiety Kowalczyk, której ustalenia w znacznym stopniu oparte są na danych toponomastycznych (Kowalczyk, 1992; 2000). Dużą grupę w obrębie tej kategorii semantycznej tworzą onimy motywowane ap. *stróża*. Pochodzi on od psł. **storža* ‘strzeżenie, pilnowanie kogoś lub czegoś, czuwanie, pełnienie nadzoru’. Nazwa czynności została utworzona od psł. **stergti*, z sufiksem **-ja* SEBor 580. Ta rodzima forma od XV wieku była wypierana przez zapożyczoną ze staroczeskiego *stráž//strážě*. W większości nazw miejscowych została przechowana pierwotna forma *stróża*. Na terenie Polski mamy poświadczenia kilkunastu toponimów związanych z tym etymonem, o następującym rozmieszczeniu: *Stróża*, część Rudnika nad Sanem, podkarp. (Wola *Stróża* 1662); *Stróża*, dlnśl., gm. Kąty Wrocławskie (de *Strosa* 1202); *Stróża*, łódz., gm. Andrespol, (*Strosza* 1511/12); *Stróża*, łódz.,

wś i os., gm. Rząśnia (*Strossa* 1386); *Stróža*, małop., gm. Dobra (*Stroza* 1447); *Stróža*, małop., gm. Pcim, Item ... *strosam* 1254; *Stróža*, świąt., gm. Ożarów (*Stroza* 1783–84); *Stróža*, lub., gm. Kraśnik (*Strocza* 1325–27); *Struža*, lub., gm. Trawniki, (*Stroza* 1431); *Straż*, wś, podl., gm. Sokółka (*Stróža* 1548); *Straża*, wś, dlnśl., gm. Wołów (*Strezsa* 1414). Wymienione toponimy powstały zapewne w wyniku najprostszej konceptualizacji miejsca — nazwa powinności została przeniesiona na miejsce, w którym była ona pełniona. Być może znajdowały się tam małe grody strażnicze, które później dały początek nowym osadom o nazwie *Stróža*.

Termin *stróža* motywował również powstanie kilku formacji sufiksalnych, takich jak: *Stróżów*, dziś *Strażów*, podkarp., gm. Krasne (*Stroszow* 1436); *Strożyszczel/Strożyska*, dziś *Strożyska*, wś, świąt., gm. Nowy Korczyn (de *Strozicz* 1325–27, *Stroziska*, *Sthroziska* 1370) i *Stróżna*, wś, małop., gm. Bobowa (de *stroschna* 1378).

W wypadku kilku miejscowości o nazwie *Stróżewo*, uwzględniając kryterium topograficzne (położone przy dawnych przesiekach) i etymologiczne, należy również dopuścić możliwość motywacji odapelatywnej. Można tutaj wskazać na miejscowości z północnego Mazowsza, Wielkopolski, Kujaw i Pomorza: *Stróżewo*, gm. Załuski (*Stroszewo*, *Strzozevo*, *Strozewo*, *Strozewo* 1424); *Stróżewo*, gm. Dobrzyń nad Wisłą (*Strozewo* 1296); *Stróżewo*, gm. Chodzież (*Stroszewo* 1466); *Stróżewo*, gm. Piotrków Kujawski (*Strosowo* 1193); *Stróżewo*, gm. Pyrzyce (*Ztrosewo*, *Strosow* 1224). Trzeba podkreślić, że sufiksy *-ow-* / *-ew-*, *-iszcze*, *-isko*, *-n-* uzyskują dużą produktywność w nazwach odapelatywnych — topograficznych i kulturowych.

W toponimii polskiej mamy również utrwaloną nazwę *Stróże*, która denotuje kilka wsi na południu Polski — *Stróże*, małop., gm. Grybów (*Stroze* 1288); *Stróże*, małop., gm. Zakliczyn (*Stroze* 1369) i *Stróże Małe* i *Wielkie*, podkarp., gm. Sanok (*Strosze* 1439). W przypadku tych miejscowości możemy mówić o motywacji od antroponimu zbiorowego i identyfikacji miejsca zamieszkania poprzez nazwę określającą ich mieszkańców. *Stróże* zamieszkiwali obszary w pobliżu bron, których pilnowali, a więc w rejonie puszczy granicznych. Zostali wyodrębnieni nazwą w prawie książęcym i tworzyli osobną kategorię ludności chłopskiej pod względem prawnym. W związku z tym możemy założyć, że chronologiczne te nazwy są późniejsze od *Stróży* (powinność zachowana jeszcze z ustroju plemiennego).

Liczne ślady w nazewnictwie polskim pozostawił również apelatyw *przesieka*. „Słownik staropolski” podaje jego następujące znaczenia: ‘pas obronny powstały przez podcięcie i zwalenie drzew na pewnym odcinku; powinność polegająca na braniu udziału przy tworzeniu przesieki, pieniężny ekwiwalent tej powinności’ (Sstp VII 23). W okresie plemiennym przesieki stanowiły granice między poszczególnymi plemionami, zabezpieczały przed napadami podczas

międzyplemiennych walk i budowały poczucie odrębności (Modzelewski, 2000, s. 59–60). Powinność ta została przez monarchię odziedziczona i była wypełniana w ramach prawa książęcego. Wiązała się z utrzymaniem obronności kraju. Przesieki powstawały na rubieżach państwa piastowskiego.

Etymologicznie leksem zakotwiczony jest w prasłowiańszczyźnie, por. **sěkti* ‘ciąć ostrym narzędziem’ SEBor 545 i przedrostek **per-* ‘prze-’. Zakres znaczeniowy tego leksemu ulegał rozszerzeniu od nazwy wytworu do nazwy instytucji prawnej — powinności, w końcowym etapie zamienionej na daninę. Podobnie przebiegał proces nominacyjny. Miejscowości, powstające w zalecanej odległości od przesieki, których mieszkańcy tworzyli i dbali o nią, przyjmowały nazwę *Przesieka*. Mamy też poświadczane formy derywowane sufiksalnie. Osady określane tym mianem są jedynym trwałym śladem najstarszej linii obronnej między plemionami lub rubieży państwa wczesnopiastowskiego. I tak mamy poświadczane z terenu całej Polski następujące nazwy miejscowe motywowane przez ap. *przesieka* (podaję tylko nazwy o średniowiecznej proveniencji): *Przysieka*, wś, małop., gm. Kozłów (*Przessek* 1381); *Przysieka*, wś, wielkop., gm. Śmigiel (*Prissec* 1278); *Przysieka*, wś, wielkop., gm. Wągrowiec (*Preseca* 1369); *Przesieka*, wś zaginiona, koło Gniezna (*Preseca* 1243); *Przysieka*, wielkop., gm. Mieleszyn (*Przesieha* 1272). W formie liczby mnogiej występują dwie miejscowości na południu Polski: *Przysieki*, wś, podkarp., gm. Skołyszyn (*Preseky* 1364), *Przysieki*, małop., gm. Rzezawa (*Priseki* 1238).

Są też udokumentowane formy derywowane sufiksalnie: z sufiksem **-bn* — *Przesieczna*, wś, dlnśl. (*Prsesieczna* 1300); z **-jb* — *Przesiecz*, dziś *Przysiecz*, wś, opol., gm. Prószkow (*Prissecz* 1300); z sufiksem **-bsko* — *Przesieczsko*, dziś *Przysiersk*, wś, kuj.-pom., gm. Bukowiec (*Preseczsko* 1328) i z sufiksem **-(bn)ica* — dziś dwie wsi: *Przysietnica*, małop., gm. Stary Sącz (*Przysietnica* 1283), i *Przysietnica*, podkarp., gm. Brzozów (*Przesiecznica* 1413). W XVI wieku w większości opisywanych nazw dochodzi do systemowej wymiany *e* pochyłonego w prefiksie *prze-* na *przy-*, stąd nowa forma *Przysieka*. Wcześniejsze trzy nastawieczne zapisy nazw na *przy-* należy traktować jako wariant fonetyczny *prze-* (<**per-*), a nie *przy-* (<**pri-*).

Kolejną instytucją, której nazwa została spetryfikowana w toponimach, jest *brona*. W słownikach historycznych języka polskiego nie znajdujemy przywołwanego wcześniej znaczenia ‘strzeżone przejście w przesieci’ (Modzelewski, 1987, s. 39). *Brona* to wcześniejszy wariant bramy w znaczeniu ‘strażnica’. Polska *brona* pochodzi od psł. **borna* ‘ochrona, osłona, obrona’. Jest to rzeczownik odczasownikowy od psł. **borniti* ‘bronić’ SEBor 38. Od XVI wieku był zastępowany czeskim zapożyczeniem *brána*. Formy *brama*, też notowana *broma* z *m*, powstały w wyniku upodobnienia *n* na odległość do dwuwargowego *b*.

W toponimii odnajdujemy nieliczne ślady tego etymonu⁴. Można postawić hipotezę, że występujące na Pomorzu trzy nazwy *Borne* to pierwotne pom. **Barne* (z wzdłużeniem *o* do *a*), zaadaptowane do niemieckiego jako *Borne*. Na taki ślad wskazuje zapis z 1377 roku odnoszący się do miejscowości *Borne* w pobliżu Łłocieńca. Autorzy NMP (I 292) przyjęli założenie, że zapis sugerujący odczytanie *Barnim* (*a* w miejsce *o*) jest zniekształcony. W związku z tym podano tylko jedno objaśnienie nazwy związane z niem. apelatywem *Born* 'źródło'. Wydaje się zasadne wskazanie również potencjalnej możliwości motywacyjnej przez apelatyw *brona* w wypadku nazw z sufiksem *-ow-* (*Bronów* i *Broniewo/Bronowo*). Sufiks *-ow-* / *-ew-* derywował nazwy również od podstaw apelatywnych, tworząc toponimy o charakterze topograficznym i kulturowym. Być może pochodzą one od skróconej nazwy osobowej *Bron/Broń*, ale niewykluczony jest też związek z ap. *brona*. Trzeba podkreślić, że ta hipoteza została zanegowana w najnowszym opracowaniu historycznym poświęconym temu zagadnieniu (Kowalczyk, 2000, s. 16), przy czym autorka powołała się na słownik NMPol, który podaje wyłącznie w wypadku tych toponimów motywacje odantropomiczne. Oprócz wymienionych dwuznacznych nazw o niepewnej motywacji możemy wskazać toponimy, które są motywowane tym leksemem. Są to nazwy następujących miejscowości: *Bramka*, wś, kuj.-pom., gm. Bukowiec — nazwa występowała początkowo w formach *Bromka*, *Bronki* (1412) i *Branka* (1526). Od XVI wieku ustala się współczesny wariant *Bramka* (1584). Zapisy nazwy dokumentują przeobrażenia fonetyczne rodzimego apelatywu *bronka* i ostateczne przyjęcie zapożyczenia czeskiego. Podobny rozwój nazwy, tożsamy z przekształceniami w sferze apelatywnej, obserwujemy w nazwach *Bramka* (*Branka* 1569) i *Bramki* (*Branki* 1432) z Mazowsza. W wypadku tej drugiej nazwy na uwagę zasługuje forma zestawiona *Bramki Strasowe* (1579), potwierdzająca związek z ap. *stróža*, później *straż*. Przywołane nazwy dotychczas nie były uwzględniane jako materiał egzemplifikacyjny w analizach historycznych.

Apelatyw *brona* stanowi również podstawę kilku innych derywatów sufiksalnych: *Bronne* (1325), z sufiksem *-*bn-*, dziś *Branno*, wś., kuj.-pom., gm. Gniewkowo; *Bronne* (1475), dziś *Branno*, wielkop., gm. Rzgów. W przypadku tych nazw należy dopuścić związek etymologiczny z psł. rdzeniem **br̥n-*, ze względu na pojedyncze zapisy *Brenna*, wtedy w znaczeniu 'błotnisty, gliniany'. Poświadczoną mamy również formę *Bronno* (1386), dziś *Bronno* koło Łęczycy. Ostatni derywat sufiksalny to forma *Brońsko* (*Bronska* 1477), z sufiksem *-bsk-*, który głównie tworzył formacje odapelatywne. Wymieniona nazwa identyfikuje

⁴ O wykorzystaniu materiału toponimicznego w rekonstrukcji średniowiecznych bron pisze E. Kowalczyk (2000).

wieś w Wielkopolsce koło Leszna. Zapisy historyczne onimów potwierdzają paralelne przekształcenia podstawy nazw i leksemu *brona* w okresie staropolskim. To przemawia za przyjęciem odapelatywnej motywacji wymienionych nazw miejscowości. W toponimii mamy zachowane również nazwy terenowe, których geneza nawiązuje do instytucji brony. Są to mikrotoponimy przedrostkowe *Zabronie* (*Zabronie*, część wsi Barcice, gm. Stary Sącz, i *Zabronie*, część miasta Zakliczyn), też poświadczone w materiale historycznym *Zabronie* koło Jasła (XIX w.) i *Zabronie* w okolicach wsi Barnowiec, gm. Łabowo (Kowalczyk, 2000, s. 18; Pawłowski, 1984, s. 227). Trzeba podkreślić, że właśnie na podstawie mikrotoponimów E. Kowalczyk (2000) próbowała odtworzyć lokalizację małopolskich bron.

4. DZIESIĘTNE

Kolejnymi toponimami w omawianej kategorii, które warto przybliżyć, są nazwy związane z tzw. organizacją setno-dziesiętniczą. Dotyczyła ona niewolników (jeńców i niewolnych chłopów), którzy byli osadzeni w liczbie dziesięciu mężczyzn (najczęściej z rodzinami) na ziemi książęcej i traktowani jako jego osobista własność. W źródłach są określani łacińskim terminem *decimi*, nazwa staropolska to *dziesiętne*, por. stp. *dziesiętny* ‘złożony z dziesięciu jednostek’ (Sstp II 318), która odnosiła się do dziesięciu brańców. Niewolnicy byli osadzeni w grupach, dziesiątka była podstawową jednostką większej zbiorowości zwanej setką, która podlegała nadzorowi książęcego setnika. Sama terminologia wskazuje już na rozbudowany system kontroli ludności niewolnej. Najwięcej osad zasiedlanych brańcami powstało w okresie rządów pierwszych Piastów w związku z podbojami sąsiednich ziem i ciągłym dopływem jeńców wojennych (Modzelewski, 1987, s. 118). W toponimii polskiej mamy dwa poświadczenia odwołujące się do tej instytucji prawnej. Są to najprawdopodobniej nazwy nowo założonych osad, którym dali początek brańcy. Jedna z nich to współcześnie część Lublina — *Dziesiąta* (*Deszanthe* 1430). Drugi zapis źródłowy odnosi się do nieistniejącej już osady w okolicy Pobiedzisk w Wielkopolsce — *Desente* (1302). Na marginesie tych rozważań można dodać, że zapewne część toponimów zawierających w podstawie nazwę etniczną (typu *Czechy*, *Prusy*, *Pomorzany*) pierwotnie była związana z osadami brańców.

5. NAROK

„Słownik staropolski” definiuje *narok* jako ‘bliżej nieustaloną służebność dawnego prawa polskiego’ (Sstp I 90). Nazwa tej powinności pochodzi od psł.

**na-rekti* ‘przyrzec’, też ‘nazwać, określić, ustalić’ i ‘obwinić, uczynić zarzut’; to od psł. **rekti* ‘mówić, powiedzieć, nazwać’ SEBor 353, 532. W staropolszczyźnie mamy potwierdzony czasownik *narzec* w podobnym znaczeniu ‘powiedzieć, wymienić, oznaczyć’, też ‘przyganiać, postawić zarzut, potępić, oskarżyć o coś, zakwestionować coś’ Sstp V 94. Począwszy od XIX wieku w historiografii polskiej odnajdujemy różne próby objaśnienia tej instytucji państwa piastowskiego. Od początku, z powodu braku odpowiedniej ilości zapisów źródłowych, stosowano kryterium filologiczne oparte na dociekaniach etymologicznych. Ustalenia etymologiczne z natury rzeczy cechuje różny stopień wiarygodności i prawdopodobieństwa. W wypadku nazw o przejrzystej semantyce etymologie nie nastęrcząją większych trudności. Oddziedziczony z zasobu prasłowiańskiego leksem *narok* miał charakter polisemiczny i powodował niejednoznaczne interpretacje dotyczące omawianej instytucji w prawie książęcym. Część historyków odwoływała się do pierwotnego znaczenia wyrazu związanego z przekazem ustnym. Inni odnosili się do nowszego znaczenia, mieszczącego się w obszarze prawnym. Najstarsze teorie dotyczące naroku były związane z kwestiami wojskowości (Wojciechowski, 1948, s. 96–99), następnie ewoluowały w stronę tzw. koncepcji służby informacyjno-łącznościowej (Pałucki, 1958). *Narok* miał być posługą pełnioną przez ministeriałów, polegającą na przekazywaniu wiadomości pomiędzy określonymi grodami. W związku z taką interpretacją w toponimii polskiej powinny być zachowane nazwy *Naroczniki*. Brak nazw motywowanych przez antroponim zbiorowy (służebnicy) *narocznicy* przemawia za odrzuceniem tej hipotezy. Równolegle próbowano połączyć genezę nazwy z instytucją prawną. *Narok* miał określać posiadłość skonfiskowaną w drodze postępowania karnego. Mieszkańcy, którym udowodniono przestępstwo, tracili wolność osobistą i popadali w zależność od najbliższego grodu (Bujak, 1925). Nie wchodząc w meandry rozważań historycznych, wypada podkreślić, że nazwa *narok* (por. znaczenia jej podstawy: ‘przyrzec’, ‘ustalić’) najprawdopodobniej odnosiła się do ziemi, która była uposażeniem grodów. Mieszkańców beneficjów nazywano *narocznikami* (Trawkowski, 1963). Sam etymon i jego znaczenie nie pozwala doprecyzować rodzaju i charakteru omawianej instytucji.

W toponimii polskiej mamy poświadczone trzy miejscowości, w tym jedną nieistniejącą, motywowane tym apelatywem: *Narok* (1511–23), zaginiona osada w pobliżu Kalisza; *Narok*, opol., gm. Dąbrowa (*Naroci* 1234, *Narok* 1499), i *Naroków*, dlnśl., gm. Wińsko (*Narothowa* ok. 1300, *Narakow* 1490). Pierwszy zapis w przypadku ostatniej miejscowości wyraźnie wskazuje, że pierwotnie mieliśmy do czynienia zapewne z formą zestawioną typu *narokowa ziemia*, *narokowa osada*. To raczej przemawia za koncepcjami odwołującymi się do podstawowego znaczenia, które później ewoluowało w stronę nazwy stanu prawnego.

6. UJAZD

Kolejny interesujący nas termin, mający poświadczenia w toponimii, to *ujazd*. Słownik staropolski definiuje *ujazd* jako 'objazd lub obejście czyjejs posiadłości przez rozjemców w celu wytyczenia jej granic, rozgraniczenie nieruchomości' (Sstp IX 339). Jest to nazwa czynności pochodząca od psł. czasownika **jati*, **jado* 'jechać', z sufiksem *-zd(a)* i prefiksem *u-* SEBor 208. W monarchii piastowskiej *ujazd* jako akt prawny polegał na dokładnym wytyczeniu granicy sąsiadujących posiadłości. Likwidował on uprawnienia do zawłaszczania sąsiedzkich gruntów pod nowe uprawy. Sam *ujazd* nie znosił sąsiedzkich wspólnot pozostałych użytków takich jak pastwiska, lasy i dostępu do wód. Likwidowały je akty prawne zwane zapowiedziami (Modzelewski, 1987, s. 164). Praktyki *ujazdów* w dokumentach historycznych są potwierdzone od przełomu XII i XIII wieku. Wytyczanie granic było związane z kształtowaniem się tzw. władztwa gruntowego i poddaństwa⁵. Najczęściej było przeprowadzane na prośby Kościoła lub świeckich właścicieli związanych z dworem panującego. Decyzje podejmował książę, który często sam dokonywał objazdu w asyście przedstawicieli opola. Związek sąsiedzki był tu stroną szczególnie zainteresowaną, gdyż to jego członkowie tracili prawo do pozyskiwania nowych gruntów ornych w obrębie *ujazdu*. W nazewnictwie mamy zachowanych kilkadziesiąt potwierdzeń tej piastowskiej instytucji prawnej. Pochodzą z całego obszaru monarchii Piastów i z reguły mają bardzo stare poświadczenia. Możemy przyjąć, że miejscowości, których nazwy są motywowane tym apelatywem, powstawały w posiadłościach kościelnych czy też możnowładców bezpośrednio po wytyczeniu ich granic. Toponimy dokumentują w sposób bezpośredni stan prawny ziem, na których były lokowane nowe miejscowości. Najczęściej występuje forma *Ujazd*, która identyfikuje ponad 20 miejscowości w Polsce. Najstarsze potwierdzenia pochodzą z końca XIII wieku i dotyczą wsi *Ujazd* w gm. Iwaniska w woj. świętokrzyskim — *Uiazd* 1174. Większość poświadczeń przypada na XIII i XIV wiek, np. małopolski *Ujazd* w gm. Kołaczyce — *Uiazd* 1288.

Interesujący nas termin został również utrwalony w formach sufiksalnych, takich jak *Ujazdów* (warszawski *Ujazdów* — *Iazdow* 1282), *Ujazdowo* (koło Ciechanowa — *Vyasdovo* 1403), *Ujeździec* (dwie miejscowości na Śląsku) i też wtórnie *Ujeździec*, dziś *Ujejsce*, koło Będzina (*Ugyesdzecz* 1443 → *Ujeysce* XVIII w.). W przypadku jednej miejscowości mamy zachowaną nazwę z sufiksem *-na*: *Ujezdna* koło Przeworska (*Vyesdna* 1446). W mikrotoponimii spotykamy

⁵ Władztwo gruntowe polegało m.in. na zwierzchnim prawie własności do chłopskiej ziemi, przede wszystkim księcia (prawo książęce), później zostało rozciągnięte na całość władzy pańskiej. W ramach tego władztwa chłopów łączył z panem gruntowym stosunek zależności o charakterze wieczystego poddaństwa (Modzelewski, 2000, s. 172).

również formy derywowane paradygmatycznie — w liczbie mnogiej *Ujazdy*. W toponimii Śląska Opolskiego została przechowana nazwa z synonimiczną formą *objazd*: *Obes* 1288 (dziś *Objazda*). „Słownik staropolski” definiuje termin *objazd* jako: ‘1. okręg, obwód, regio, tractus; 2. teren objęty jurysdykcją biskupa, diecezja’ (V 339–340). Podane znaczenia sugerują, że przywołany toponim określał pierwotnie wydzieloną własność biskupią.

7. LGOTA, WOLA

Liczną grupę nazw w toponimii polskiej tworzą nazwy odwołujące się bezpośrednio do procesów kolonizacyjnych, takie jak *Lgota/Ligota*, *Wola* i formy pochodne, *Korzeń* (osady powstałe na surowym korzeniu). Zorganizowana kolonizacja w Polsce piastowskiej rozpoczęła się od tzw. obyczajów wolnych gości (*hospites*) i jest ona nazywana kolonizacją na prawie polskim. Okres kolonizacyjny zamyka ramy czasowe funkcjonowania instytucji prawa książęcego. Ten typ osadnictwa nie pozostawił śladów w polskim nazewnictwie (Modzelewski, 2000, s. 153, 215). Od końca XII wieku podejmowano na ziemiach polskich zorganizowane akcje osiedlania kolonistów pochodzenia walońskiego, flamandzkiego, a zwłaszcza niemieckiego. Od czasów Henryka Brodatego (ok. 1170–1238) mówi się o znacznej intensyfikacji procesu osadniczego. Okres kolonizacyjny oznacza koniec funkcjonowania archaicznych instytucji prawa książęcego. Przyciągnięcie wolnych osadników wymagało stworzenia korzystnych warunków lokacji nowych wsi. Przybysze przede wszystkim zyskiwali przywilej posługiwania się własnym prawem (tzw. prawo niemieckie), nabywali dziedziczne lenno chłopskie, wolność osobistą, w zamian byli zobowiązani do płacenia umiarkowanego czynszu. Wszystkie ulgi przeznaczone były dla imigrantów, a nie dla rodzimych chłopów, którzy podlegali zwierzchności księcia lub pana gruntowego i byli zobowiązani do regularnych świadczeń na rzecz monarchii. Chodziło o utrzymanie dotychczasowych zasad prawa książęcego w stosunku do autochtonicznej ludności. Potencjał przybyszów nie zapewniał rosnących potrzeb rodzącej się klasy feudalnej. W związku z tym do kolonizacji została dopuszczona ludność miejscowa. Kolonizacja wewnętrzna przebiegała na zupełnie innych zasadach, obowiązywał niepełny immunitet ekonomiczny, polegający na ulgach w świadczeniach przewidzianych w prawie książęcym. Akcja zakładania takich osad została zainicjowana na początku XIII w. na Śląsku przez Henryka Brodatego, później była kontynuowana (z mniejszą intensywnością) w innych ziemiach dzielnicowych, włączanych do odbudowywanej monarchii. Specjalny status takich rodzimych osad określano terminem *lgota* w znaczeniu ‘ulga’ (Modzelewski, 1987, s. 246–247). Wyróżniał on uprzywilejowaną osadę, niosąc istotne informacje społeczno-gospodarcze. Spełniał kryterium indywidualizacji obiektu i bardzo

często dawał początek nazwie miejscowej. Powstawanie tego typu osad było ograniczone w czasie i przestrzeni. Segregacja osadnicza na dłuższą metę była nie do pogodzenia z interesami możnowładców, dlatego po uzyskaniu zezwolenia na lokację ze stosownym immunitetem mogli oni osadzać wolnych chłopów w nowo tworzonych osadach na prawie niemieckim (połowa XIII wieku). Na samym Śląsku w tym czasie powstało około 90 miejscowości noszących nazwę *Lgota*, prawie połowa z nich przetrwała do dzisiaj (Modzelewski, 1987, s. 248). Obecnie toponim *Lgota* identyfikuje miejscowości na Śląsku, w historycznej południowej Małopolsce i w Wielkopolsce. Osady te, jak podkreślają historycy, zyskały pełny immunitet ekonomiczny z chwilą zrównania w prawie osadników niemieckich i polskich. Zostały jednakże przy starych, utrwalonych nazwach w opozycji do nowo lokowanych polskich wsi na prawie niemieckim, które w nazwie przybierały określenie *wola*. Trzeba zauważyć, że równolegle przebiegała kolonizacja niemiecka, a przybysze wprowadzali do nazewnictwa polskiego obce elementy. W procesie nominacyjnym zakładanych osad odwoływali się do swojego pochodzenia, języka i kultury (Czopek, 1995).

W piśmiennictwie onomastycznym utrwalił się pogląd, że formy *Lgota* i *Ligota* są charakterystyczne dla dialektu śląskiego i synonimiczne z nazwami *Wola*, występującymi na pozostałym obszarze Polski (Taszycki, 1958, s. 312–313). Witold Taszycki wyprowadził ten wniosek na podstawie kryterium terytorialnego i porównawczego. Odwołał się do czeskiego materiału toponomastycznego, w którym występują liczne potwierdzenia nazw miejscowych motywowanych apelatywem *lhota* (według wyliczeń autora — około 300). Trzeba podkreślić, że w podobnym czasie w monarchii Przemysława Ottokara I była prowadzona intensywna akcja osiedleńcza, przede wszystkim na czeskim południowym Przedgórzu Sudeckim. Zaczęto wycinać graniczną Przesiekę Śląską i rozciągający się wzdłuż niej las. Intensywna kolonizacja po stronie czeskiej była prawdopodobnie głównym impulsem do przeprowadzenia podobnej akcji na polskim Śląsku. Nie jesteśmy w stanie współcześnie rozstrzygnąć, czy doszło do zapożyczenia terminu osadniczego przez dwór Henryka Brodatego (Zientara, 1975, s. 46–50, 180). Sam apelatyw *lgota* (czes. *lhota*) pochodzi od psł. **lgbъ* ‘lekki’, z sufiksem **-ota* (por. SEBor 292). Według Taszyckiego forma *Ligota* powstała, i to dość późno, na gruncie dialektu śląskiego. Miejscowości leżące poza Śląskiem w większości utrzymały nazwy *Lgota* (16 miejscowości), ale mamy też przykłady z nagłosowym *Li-* (7), trzeba jednakże podkreślić, że są to innowacje późne, przeprowadzone w XIX wieku. Brak uwzględnienia zarysowanego wcześniej kontekstu historycznego doprowadził w tym przypadku do błędnych wniosków końcowych. Instytucja prawna *lgota* jako instytucja prawna miała ograniczony zasięg czasowy (pierwsza połowa XIII wieku) i terytorialny (monarchia Henryka Brodatego), dlatego nie rozprzestrzeniła się na pozostałe dzielnice rozbitego państwa piastowskiego. Współcześnie mamy

poświadczono 23 obiekty o nazwie *Lgota/Ligota* poza historycznym Śląskiem, dokumentują one inkorporowanie poszczególnych dzielnic do restaurowanej monarchii. Na samym Śląsku zachowało się prawie 40 toponimów, zdecydowana większość to nazwy zestawione (34). W przypadku trzech wsi, które w średniowieczu były w dokumentach określane mianem *Lgota*, po 1945 roku urzędowo wprowadzono nazwę *Lgotka*. Najstarsze potwierdzenia nazw miejscowości pochodzą z trzeciego dziesięciolecia XIII wieku i występują w aktach lokacyjnych: apud *Lgotam* 1228 (*Lgota*, śl., gm. Rudnik, koło Raciborza), *Lgotam* 1228 (*Lgota*, opol., gm. Polska Cerkiew, koło Kędzierzyna-Koźła). W Wielkopolsce mamy zachowaną oboczną jednostkową nazwę derywowaną od tego samego etymonu z sufiksem *-ów*: *Lgow* 1391 (*Lgów* koło Żerkowa).

8. PODSUMOWANIE

Niniejszy artykuł wyrasta z tradycji onomastyki historyczno-etymologicznej, która zawsze miała charakter interdyscyplinarny. Przedmiotem opisu w artykule były toponimy, w których zostały spetryfikowane nazwy instytucji prawno-społecznych monarchii wczesnopiastowskiej. Prawidłowe objaśnienie tych nazw implikuje wykorzystanie wiedzy historycznej i odpowiedniej metodologii badawczej. Rozszerzenie językoznawczej perspektywy opisu o znajomość kontekstu historycznego i odtwarzanej konsytuacji nazewnictwa umożliwia nową interpretację i wyjaśnia związki między formą, pierwotnym znaczeniem i funkcją opisywanych nazw własnych. Opisywane nazwy miejscowe powstawały jako jednostki językowo znaczące i przejrzyste semantycznie ze względu na swoje odwołania do instytucji prawa książęcego. Zanik desygnatów w płaszczyźnie apelatywnej (likwidacja instytucji) spowodował, że już w okresie staropolskim określenia te wyszły z użycia w języku ogólnym. Interesujące nas toponimy wraz z osadami, które denotują, są jedyną materialną pozostałością przywoływanych instytucji. Współcześnie tworzą one „archiwum kulturowe” państwa piastowskiego.

LITERATURA

- Bednarczuk, L. (2018). *Początki i pogranicza polszczyzny* [The Beginnings and Borderlands of Polish]. Kraków: Lexis.
- Buczek, K. (1957). Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnofeudalnej [Stróże. A study of the social system of early feudal Poland]. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 19, 11–41.
- Bujak, F. (1925). *Narok. Przyczynek do ustroju społecznego Polski piastowskiej* [Narok. Contribution to the Social System of Piast Poland]. *Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych* [Research on Social and Economic History] (z. 1). Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej.

- Czopek-Kopciuch, B. (1995). *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w Polsce* [Adaptations of German Place Names in Poland]. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Gawlas, S. (1996). *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski* [For the Shape of a United Kingdom. German Territorial Sovereignty and the Roots of Poland's Socio-Political Identity]. Warszawa: DiG.
- Hensel, W. i Pazdur, J. (red.). (1978). *Historia kultury materialnej Polski w zarysie* [History of Polish Material Culture] (t. 1–6). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalczyk, E. (1992). „Nazwy obronne” *Slup, Samborza i Zawada* a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu [„Defensive Names” *Slup, Samborza and Zawada* and the Problem of Permanent Defense of Polish Lands in the Middle Ages]. Warszawa: Instytut Archeologii UW.
- Kowalczyk, E. (2000). *Brona Małopolska. Ze studiów nad obroną stałą ziem polskich we wczesnym średniowieczu* [Brona Małopolska: From Studies on Permanent Defense of Polish Lands in the Early Middle Ages]. Warszawa: Instytut Archeologii UW.
- Łowmiański, H. (1967). *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* [The Beginnings of Poland. From the History of the Slavs in the First Millennium CE] (t. 3). Warszawa: PWN.
- Łuczynski, M. (2017). „Geograf Bawarski” — nowe odczytania [„Bavarian Geographer” — revisited]. *Polonica*, 37, 67–89.
- Modzelewski, K. (1987). *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej* [Peasants in the Early Piast Monarchy]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Modzelewski, K. (2000). *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego* [Economic Organization of the Piast State]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- NMPol = Rymut, K. i in. (red.). (1996–2018). *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* [Place Names of Poland. History. Origin. Changes] (t. 1–15). Kraków: IJP PAN.
- Pawłowski, E. (1984). *Nazwy terenowe ziemi sądeckiej* [Field Names of the Land of Nowy Sącz]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pałucki, W. (1958). *Narok. Studium z dziejów służby informacyjno-lącznikowej w Polsce wczesnośredniowiecznej* [Narok. A Study of the History of the Information and Liaison Service in Early Medieval Poland]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SEBań = Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* [Etymological Dictionary of the Polish Language] (t. 1–2). Warszawa: PWN.
- SEBOR = Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego* [Etymological Dictionary of the Polish Language]. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Sstp = Urbańczyk, S. i in. (red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [The Old Polish Dictionary] (t. 1–10). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Instytut Języka Polskiego PAN.
- Swoboda, P. (2011). O kilku polskich toponimach z nagłosowym *o(b)*- na tle słowiańskim [On several Polish toponyms with initial *o(b)*- against a Slavic background]. *Onomastica*, 55, 53–71.
- Taszycki, W. (1958). Śląskie nazwy miejscowe [Silesian place names]. W: W. Taszycki (red.), *Rozprawy i studia polonistyczne* [Polish Dissertations and Studies] (t. 1, s. 297–320). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Trawkowski, S. (1963). Narok — beneficjum [Narok — the benefice]. *Kwartalnik Historyczny*, 70(2), 437–439.
- Wojciechowski, T. (1948). *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju* [The Polish State in the Middle Ages. The History of the System] (wyd. 2). Poznań: Księgarnia Akademicka.
- Wójcik, U. (2013). *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi* [Polish Toponyms Related to the Economic Organization of the Polish Kingdom Under the Early Piast Dynasty. Place Names Motivated by Collective Anthroponyms]. Kraków: Lexis.
- Zientara, B. (1975). *Henryk Brodaty i jego czasy* [Henryk Brodaty and His Times]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SUMMARY

PLACE NAMES AS ARTIFACTS OF LEGAL AND SOCIAL INSTITUTIONS OF
THE EARLY PIAST MONARCHY

The article focuses on toponyms genetically related to the princely law in the Piast monarchy. Historical terms (*opole, przesieka, brona, stróża, stróże, dziesiętne, ujazd, łgota*) have been recorded in them. The correct explanation of these names implies the use of historical knowledge and appropriate research methodology. The extension of the linguistic perspective of description with the knowledge of the historical context and the reconstructed onyms enables a new interpretation and explains the relations between the form, original meaning and function of the described proper names.

Key words: toponyms, early Piast monarchy, princely law, legal and social institutions, motivation